

leisme en els grups consonàntics cultes PL, CL, GL, BL i FL en el català a l'Aragó: una aproximació a la variació (socio)fonètica

Katia Benaiges-Saura (Zaragoza)
M. Teresa Moret-Oliver (Zaragoza)

Summary: This article analyses an ongoing linguistic change related to the vitality of the palatalisation of the alveolar lateral consonant originating in the Latin groups PL-, BL-, CL-, FL- and GL- in the Franja d'Aragó. This is one of the most singular features of the Ribagorzano and Leridano dialects of north-western Catalonia, shared with the Ribagorzano dialect of Aragonese. In this study, fifty communicative situations have been created to obtain contexts containing occurrences of these consonant clusters. A total of ninety realisations of the consonant have been examined using PRAAT (Boersma / Weenink, 2021). The results show the minoritarian presence of the palatoalveolar lateral in comparison with the approximant and the alveolar. This is an indicator that this feature is in a passive phase and can be considered a step prior to its disappearance.

Keywords: *yeísmo*, Franja d'Aragó, linguistic change, phonetics, sociolinguistics ■

Received: 19-09-2023 · Accepted: 15-01-2024

■ 1 Introducció

La recerca que es presenta tot seguit examina la palatalització de la consonant lateral /l/ en els grups consonàntics en inici de síl·laba /pl/, /cl/, /gl/, /bl/ i /fl/, en aquelles varietats del català nord-occidental parlades a les comarques de Ribagorça / Ribagorça, la Litera / la Llitera i el Bajo Cinca / Baix Cinca (veg. Figura 1), a partir de l'anàlisi realitzada a diferents informants d'aquestes zones. Aquest fenomen fonètic és una de les singularitats pròpies de certes varietats del català i de l'aragonès ribagorçà, que s'estén cap al sud i que abraça part de la Llitera i algunes poblacions del Baix Cinca. En la resta de dominis lingüístics –tant en aragonès com en català–, els grups esmentats es mantenen inalterats i en castellà palatalitzen en // (Arnal, 1998: 193–194; Giralt, 1998: 30; Haensch, 1960 [2003]: 74–75; Saura, 2003: 80–82; Veny, 2002: 100–101).

Licensed under Creative Commons Licence
CC BY-NC-ND

Zeitschrift für Katalanistik 38 (2025), 223–247
<https://doi.org/10.46586/ZfK.2025.223-247>
ISSN 0932-2221 · eISSN 2199-7276

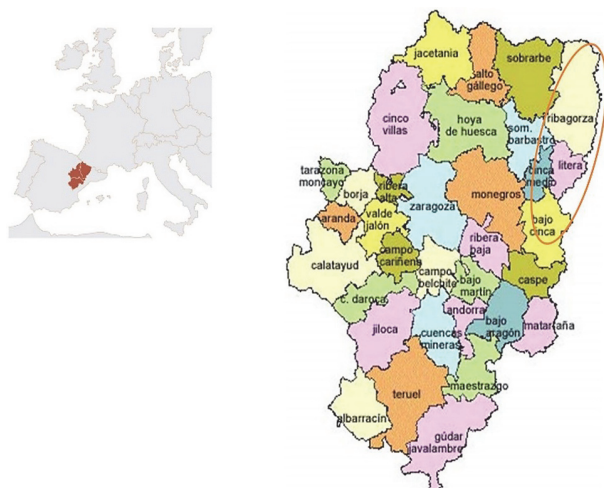

Figura 1. Mapa comarcal d'Aragó

Aquesta palatalització de la consonant lateral alveolar, com a segon element dels grups consonàntics procedents dels llatins PL, CL, GL, BL i FL, que esdevenen *pll*, *cll*, *gll*, *bll* i *fl* respectivament en mots com: *pllat* ['pɫat] 'plat', *cllau* ['kɫaw] 'clau', *gllera* ['gɫera] 'glera', *bllat* ['bɫat] 'blat' o *fllama* ['fɫama] 'flama', és un dels principal trets fonètics que atorguen singularitat al ribagorçà, subdialecte del català nord-occidental, i també a l'aragonès ribagorçà (Arnal / Castañer, 2011: 49), però que també afecta al gascó del departament d'Ariège (Guzmán, 1997: 405–410).

Els territoris als quals fem referència es localitzen a la zona nord i central de l'anomenada Franja d'Aragó (a la part Est de la comunitat autònoma, tot just amb la frontera amb Catalunya); d'una banda, Ribagorça, situada al Nord-Est d'Aragó, presenta una complexa situació lingüística fruit de l'encreuament d'isoglosses. En la seva banda oriental comprèn la conca del Noguera-Ribagorçana, una zona de parla catalana, i en l'occidental, situada a la conca del riu Éssera, perviu la llengua aragonesa; existeix, a més, una àrea de transició entre l'aragonès i el català, en la part central situada en la conca del riu Isàvena (veure Figura 2).

D'altra banda, la comarca de la Llitera, més al sud, es mostra com un altre exemple de transició lingüística entre l'aragonès i el català. Tal com assenyalava Giralt (2021: 32), cal observar en aquesta comarca una repartició de zones que obeeixen a una graduació en què es manifesta el canvi lingüístic. Aquest filòleg estableix que en els municipis situats en la meitat Est

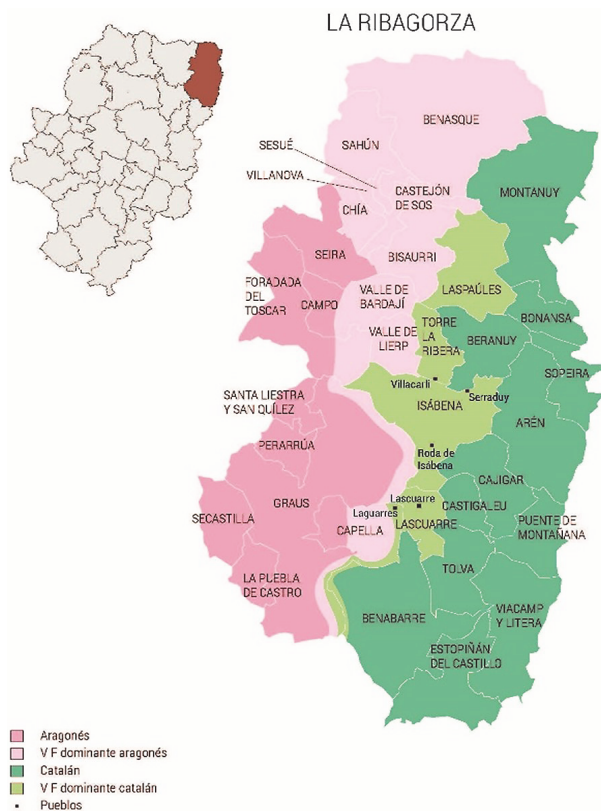

Figura 2. Llengües a Ribagorça (Ariño-Bizarro et al., 2023: 14)

existeixen varietats del català nord-occidental incloses en el subdialecte ribagorçà; en la meitat Oest, hi perviuen d'altres de la mateixa filiació lingüística que presenten un grau alt de transició cap a l'aragonès; i en l'extrem occidental se situa la localitat d'Alins del Monte, on encara es conserva l'aragonès ribagorçà (veure Figura 3). La situació lingüística que trobem a les comarques de Ribagorça i la Llitera fa que s'hagi assenyalat aquesta zona del terç nord d'Aragó com l'àrea de frontera lingüística més important de tota la Península Ibèrica, juntament amb la Franja d'Aragó –frontera lingüística exclusivament de parla catalana– (Moret-Oliver, 2021: 244).

Aquest leïsmes, en general, es deu a un procés de lenició pel qual la llenya perd el contacte amb la part central i anterior del paladar i ofereix l'articulació central (Quilis, 1993: 315). La influència del castellà, que penetra

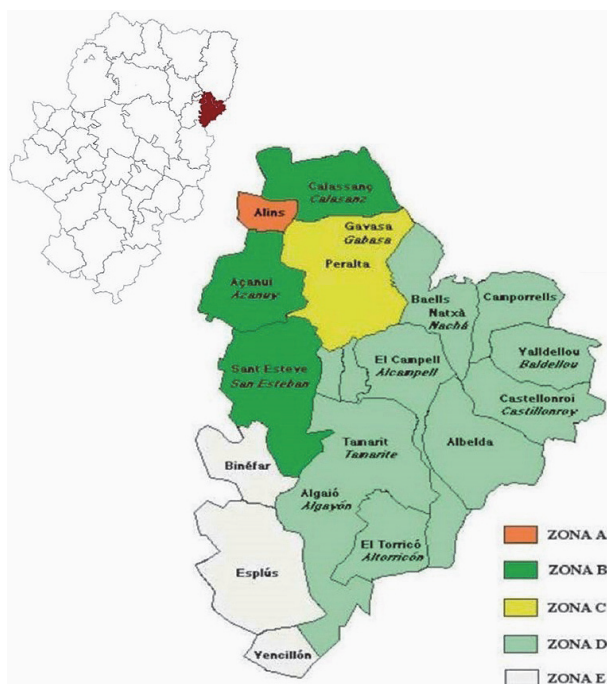

Figura 3. Aragó i la Llitera. Divisió dialectal de la Llitera (Modificat de Giral, 2008: 241)

cada cop amb més força a les comarques bilingües d'Aragó, ha provocat que aquest fenomen avanci amb més força, motiu que ens ha conduït a analitzar-hi l'estat actual de les varietats orals a partir d'un treball de camp que permet recopilar una sèrie d'enregistraments, així com d'elucidar la informació que tenim sobre aquest fenomen, en general, i sobre la realització en grup consonàntics després de /p/, /k/, /g/, /b/, /f/, en particular.

Per tant, ens proposem, primer, dur a terme una revisió de la bibliografia sobre aquells treballs que descriuen la realització lateral palatoalveolar [ʎ] que esdevé aproximant palatal [j] o lateral alveolar [l] (cf. ALDC; ALEARN; Guzmán, 1997: 405–410; Giral, 2011: 124–127), i, segon, desenvolupar un estudi experimental sobre la realització de /l/ en aquest context fonètic, amb què s'observarà la realització fonètica de /l/ després de /p, k, g, b, f/ a començament de síl·laba, concretament la freqüència amb què es presenten les realitzacions lateral palatoalveolar, aproximant palatal i lateral alveolar. En tercer lloc, presentarem la metodologia emprada: com s'ha procedit a la selecció dels informants, quins materials s'han confeccionat per a l'enquesta i quin ha estat el disseny i l'anàlisi fonètica i

quantitativa (freqüències de realització) de les dades. Així mateix, presentarem els resultats obtinguts, en realitzarem una discussió qualitativa, i, finalment, presentarem les conclusions a què ens ha conduït la recerca.

■ 2 Antecedents

L'any 1896 l'hispanista francès Jean-Joseph Saroïhandy, en estudiar la varietat aragonesa de Graus (Osca), va advertir que el grup /gl/ en algunes ocasions perdia la consonant velar com a resultat de la palatalització (*apud* Alvar, 1954: 16–17); un tret que anys més tard Antonio Navarro (1908: 224) va comparar amb el que es dona a la llengua italiana i que va atribuir a una certa feblesa dels òrgans articuladoris. A començaments de segle, Francesc Esteve (1908–1909: 20) va atestar aquest fenomen a les localitats de la comarca del Baix Cinca, Torrent de Cinca, Vilella de Cinca, Saidí i Fraga (Osca), i en el primer quart Pere Barnils (1916: 13, 33–34; 1988: 238) assenyalà que la realització de /l/ com palatoalveolar es donava en els esmenats grups consonàntics a la varietat del català a Fraga, en un treball en què indica que tant a la vall de Boí (Lleida) com a Fraga havia sentit *pyása* [ˈpʰɔʝasa] enlloc de *pllaça*. Així, l'autor assenyala l'aparició d'una iod entre la palatal i el so vocàlic següent. Si bé la major part d'aquests treballs són descriptius del fenomen, Barnils és el primer que fa un apunt de tipus sociolingüístic vinculat a la realització ieïsta d'aquests grups: «els veïns d'altres localitats han encunyat un refrany popular per a ridiculitzar-la [...]: “A Fia-gue cuan piou, piou figures de Fiague”» (Barnils, 1916: 33–34).¹

Pocs anys després Antoni Griera (1920: 46), matisà que aquestes realitzacions ieïstes es troben a mig camí entre l'aragonès [ʎ] i el català [pl], [bl]. En donaren notícia també Alcover (1921–1922), que atesta la realització palatal lateral a Tamarit de la Llitera, Ferraz (1934) i Ballarín (1971 i 1974), que la documenten en l'àrea de la vall de Benasc, o Badia (1951: 182) i Moll (1952: 100), que les localitzaren al Pallars, Ribagorça i Llitera.

Pel que fa a l'origen d'aquest fenomen, Manuel Alvar (1953) afirmà que el manteniment dels grups consonàntics cultes era general a l'edat mitjana, però al segle XII comencen a aparèixer ultracorreccions que són indicis de

1 Es tracta d'una cantarella que pretén posar en evidència aquest tret fonètic que es dona en la població veïna, tot i que no es produeix mai en el segment inicial /r-/; a més, inclou un altre mot on aquest fenomen no es produeix “figa”, un fruit que és característic per la producció que se'n fa a Fraga.

les realitzacions amb /ʎ/ i pèrdua de la consonant inicial.² Aquest mateix fet també l'assenyalaren Lapesa (1968) o Zamora (1970), el qual presentà la seva hipòtesi sobre l'evolució en posició inicial dels grups consonàntics que inclouen la consonant lateral palatoalveolar, en el conjunt de dialectes hispànics, tot comparant la realització com a lateral palatoalveolar característica de Ribagorça amb la falta de palatalització que s'observa en els dialectes mossàrabs, aragonès i català. Una línia que segueix Menéndez Pidal (1976: 501) pel que fa a l'origen i l'extensió d'aquesta palatalització:

La alteración parece irradiar de Italia, donde se palatalizan Kll > Ky, Pll > Py, Fll > Fy; y esta alteración se repite en varias áreas del Centro de Francia y en pequeñas pirenaicas, hoy día hacia Orthez (Basses-Pyrénées), en el valle alto del Aude, y lo mismo en las cuencas altas del Sur del Pirineo, desde la del Ésera hasta la del Noguera-Ribagorzana.

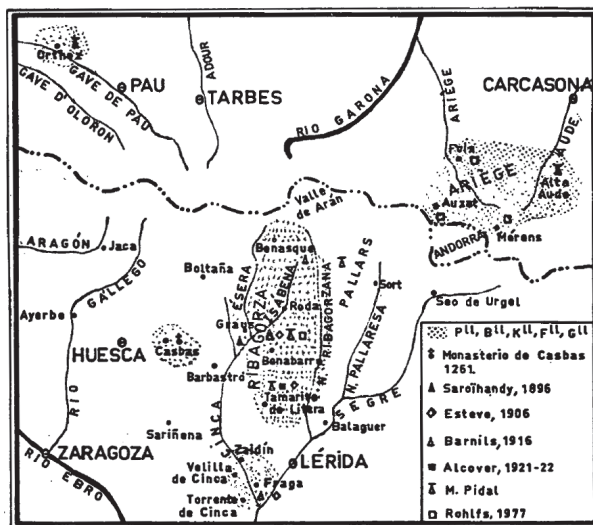
En la segona meitat de segle XX aquest fenomen fonètic continua despertant interès. Günther Haensch (1960 [2003]) —que es va ocupar de l'àrea aragonesòfona de l'alta Ribagorça i les varietats del curs mitjà de la vall de l'Isàvena (veg. fig. 2), juntament amb les varietats més orientals d'Areny i Cornudella— tenia com a objectiu determinar la filiació lingüística de la comarca de Ribagorça, catalana o aragonesa (una distinció que restava resolta però que a hores d'ara encara ocasiona moltes dissensions fora de l'àmbit acadèmic), tot basant-se en criteris fonètics, morfològics i lèxics. Aquest lingüista apuntà que la palatalització de la lateral en els grups consonàntics anteriorment esmentats és una fase intermèdia entre l'evolució catalana, que ha conservat els grups amb /l/ sense palatalitzar, i la castellana, que presenta l'assimilació.

Uns anys més tard, Lausberg (1970) esmentà que aquest fenomen es donava també en macedoromanès, en dialectes italians, alguns francesos, francoprovençals i pirinencs, entre els quals s'inclouria el ribagorçà (aragonès i català); i en el seu estudi sobre el dialecte gascó, Rohlf (1977) també al·ludeix a les diferents solucions d'aquests grups consonàntics en castellà, català i aragonès.

En el darrer terç de segle, Antonio Viudas (1976), en estudiar la llengua de San Esteban de Litera (Osca), es referí a aquesta palatalització tot sintetitzant-ne l'abast en un mapa (Figura 5) i que uns anys més tard (1979: 371)

2 Tal com assenyalen alguns estudis (Ubieto, 1996), es devia tractar d'un tret que ve des d'antic, segle XII, es documenta en manuscrits del XVI (Quintana, 2006: 229), i degué tenir una extensió geogràfica més gran que la que s'evidencia actualment (Menéndez Pidal, 1976: 501; Veny, 1982: 101).

tractà d'evidenciar —des d'un punt de vista diacrònic a partir de l'estudi dels documents transcrits per Agustín Ubieta (1966) pertanyents als segles XII i XIII— presentant l'evolució de la lateral alveolar a lateral palatoalveolar després de /p/ i /k/ en inici de síl·laba en aragonès antic.

I.- Documentación de la realización consonante más ll en zonas pirenaicas.

Figura 4. Evolució o extensió històrica de la palatalització (Viudas, 1979: 371)

A la dècada dels vuitanta, Joan Veny (1982: 100) presenta una recerca sobre l'autonomització dels parlars nord-occidentals a la cruïlla catalano-aragonesa, en concret sobre el tret més clarament marcat que s'associa a les varietats que els mateixos parlants consideraven *fieres*, 'lletges'. L'autor analitza la direccionalitat, el ritme, l'abast i la naturalesa del canvi lingüístic que ha afectat les varietats nord-occidentals del català del primer quart del segle XX ençà. Un dels fenòmens en què s'atura és la palatalització als grups consonàntics esmentats i assenyalava que la frontera administrativa que divideix Catalunya i Aragó esdevé una frontera lingüística que marca l'avanç i la direcció del canvi de la llengua catalana en ambdós territoris. Tanmateix, indica que la situació de la palatalització dels grups consonàntics cultes és més crítica a Catalunya que no pas a l'Aragó i que aquests territoris catalano-parlants tenen diferent llengua de prestigi que marca la direcció del canvi: l'estàndard català i l'estàndard espanyol.

Les dades més profuses i acurades provenen dels resultats que es desprenen dels estudis de Ramon Sistac i Javier Giralt. Sistac (1993: 182) especifica que l'àrea que abraça la palatalització és «gairebé tot el Baix-Cinca –de Torrent cap al nord–, la Llitera, les valls de l'Éssera i l'Isàvena –però no l'alta vall del Cinca i el Sobrarb– i la Baixa i l'Alta Ribagorça, incloent-hi la vall de Boí, tot i que a la zona més oriental està retrocedint». L'autor ja atribueix el retrocés d'aquest tret a un factor extern: la massiva arribada de castellanoparlants que venen a la zona a treballar per a les construccions hidroelèctriques.

Javier Giralt (2011) presenta un estudi intensiu de les dades recollides en l'*Atlas Lingüístic del Domini Català* (ALDC), tot confrontant la informació de les obtingudes en el seu estudi amb les del *Atlas Lingüístico y Etnográfico de Aragón, Navarra y Rioja* (ALEARN), on atesta entre altres fenòmens, que la palatalització de la consonant lateral en els grups /p/, /k/, /g/, /b/, /f/ és sistemàtica a la Ribagorça aragonesòfona, a la Llitera i a Saidí (Osca, Baix Cinca), encara que en aquesta localitat es percep una certa tendència al ieisme articulatori, que també és la que predomina a Peralta de la Sal (Osca, la Llitera). Fraga (Osca, Baix Cinca) és, de fet, la localitat que marca la transició cap a les parles catalanes de més al sud que no presenten aquesta solució, sinó una realització com a lateral alveolar, amb manteniment de la consonant precedent. També assenyala que en les localitats de l'Alta Ribagorça, Taüll i Senet de Barravés, pertanyents a Catalunya, s'ha iniciat un retrocés –en major grau com més gran és la població– de la realització de /l/ com a lateral palatoalveolar en els citats grups consonàntics.

Més endavant Rosàs (2016), en el seu estudi sobre els parlars de la Terreta (Lleida), analitza les comarques que se situen a l'est de la frontera catalanoaragonesa i detecta la pèrdua d'aquestes variants palatalitzades en un estadi força avançat, possiblement motivat, primer, per la mescla d'usuaris d'altres varietats dialectals catalanes, però també espanyoles, que haurien modificat una xarxa de relacions socials, i segon, pel contacte amb les varietats de prestigi de la llengua catalana. A partir de les dades aportades demostra com els parlars ribagorçans de la banda aragonesa no han estat exempts d'aquest canvi, ja que han tendit a apropar-se al castellà, tot mantenint les palatalitzacions que substitueixen el fonema /k/ per /j/. Aquest fet té com a conseqüència que la frontera política esdevingui lingüística, ja que a la banda catalana hi ha cada cop menys palatalitzacions i a l'aragonesa es mantenen però amb freqüència amb /j/. Unes conclusions que ja van intuir els estudis de Guzmán (1997), Veny (1982) o Barrull / Sistac (1992).

L'estudi del que està succeint en aquesta frontera el veiem en el treball d'Esteve Valls (2019: 122–130). Si parem atenció als resultats que ofereix de la banda aragonesa, s'observa com els grups consonàntics palatalitzats, en inici i enmig de paraula, s'han mantingut sense canvis en les quatre generacions que estudia, però que s'han anat substituint, majoritàriament entre els joves, per /j/; per tant, aquest tret fonètic es manté però interferit, a diferència de la influència de l'estàndard de la llengua catalana a Catalunya, en el cas de l'Aragó, per l'estàndard de la llengua castellana; fet que constatem amb una altra metodologia, a partir de les dades que més endavant aportem.

■ 3 Informants, dades y metodologia

■ 3.1 Els participants i la situació sociolingüística dels territoris

La selecció dels informants per aquest estudi es va realitzar mitjançant la tècnica de mostreig intencionat, de manera que es determina per endavant tant la quantitat de persones que hi participen com les característiques que han de reunir. Els factors que s'han tingut en compte han estat: (i) tenir com a llengua inicial el català i (ii) ser autòctons de les localitats enquestades. No s'han considerat les possibles limitacions que tenen a veure amb els estudis o l'estatus socioeconòmic, ja que tots els participants pertanyen a una classe social mitjana, amb un nivell acadèmic variable.

Les poblacions on s'ha realitzat el treball de camp han estat Benavarri, a la comarca de Ribagorça, Albelda, a la de la Llitera, i Fraga, al Baix Cinca, totes a la província d'Osca i incloses en el que s'anomena Franja d'Aragó (Figura 5). Cal assenyalar, abans d'entrar en els aspectes metodològics, que es tracta d'uns territoris aragonesos que presenten una situació sociolingüística particular; la llengua pròpia i la majoritària en la transmissió, en els usos interpersonal i en la major part dels àmbits de consum és el català (veg. Sorolla et al. 2018: 93–120), però on només hi ha una llengua oficial, el castellà.³

3 Els noms de les quals, aragonès i català, només estan reconeguts dins la llei de patrimoni, però no de la regularització de cooficialitat: Ley 2/2016, de 28 de enero, de Medidas Fiscales y Administrativas de la Comunidad Autónoma de Aragón: «Asimismo, se modifica la Ley 3/1999, de 10 de marzo, del Patrimonio Cultural Aragonés, de forma que el aragonés y el catalán de Aragón se reconocen como las lenguas y modalidades lingüísticas propias.»; «El aragonés y el catalán de Aragón, en los que están incluidas sus

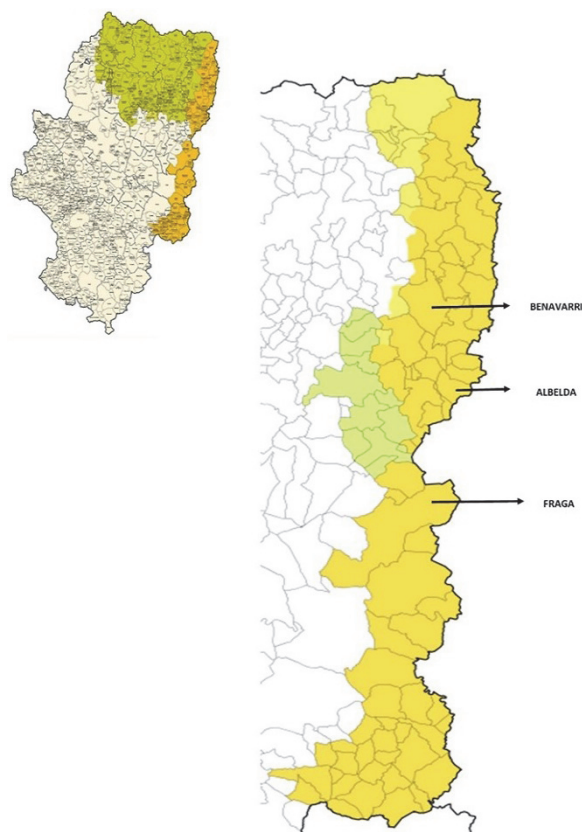

Figura 5. Franja d'Aragó: poblacions enquestades (Mapes modificats de López-Susín /Sorolla, 2012)

Hem tingut en compte, a més, els dos estudis que s'han realitzat de tipus sociolingüístic sobre usos i actituds de la llengua catalana a la Franja d'Aragó. En el primer, dut a terme per Martín-Zorraquino et al. (1999), s'adverteix que la situació és de bilingüisme amb diglòssia, amb un procés de progressiva castellanització de les varietats locals, on ja es van observar importants diferències segons el sexe i l'edat dels enquestats, que hem pres en consideració en el present treball. Segons aquest estudi, les dones s'inclinen més envers els patrons de parla estandarditzats que en els dialectals, tot

variedades dialectales, son las lenguas y modalidades lingüísticas propias a que se refieren el artículo 7 del Estatuto de Autonomía de Aragón de 2007 y la Ley 3/2013, de 9 de mayo, de uso, protección y promoción de las lenguas y modalidades lingüísticas propias de Aragón».

concedint menor prestigi a la parla local que els homes, tant si la consideren com a llengua pròpia i separada del català, com si la confronten amb el català i amb el castellà. D'altra banda, els joves són el grup social que reflecteix símptomes més alts de castellanització. Mostren major grau d'innovació i es detecten en la seva parla el leïsmes o deslateralització de /ʎ/ per al grup inicial /pl/. Així mateix, els més grans de seixanta anys són el grup social que comprèn i parla amb major intensitat les varietats locals.

En el segon, confegit per Sorolla et al. (2018: 171), va més enllà i s'apunta que el gènere no sembla un factor determinant que actuï sobre el coneixement, però sí l'edat. En aquest estudi s'assenyala que els índexs més alts de parlants es donen en les edats més avançades, mentre que els coneixements de la llengua escrita s'incrementen entre els més joves. Tot plegat, i tenint en compte aquest estudi i les dades que oferim, sembla estar relacionat, d'una banda, amb la composició demogràfica —el sector de població gran és el que majoritàriament ha nascut a la Franja i és de llengua inicial catalana— i, d'altra, amb la tímida presència escolar del català que, malgrat les dificultats, deixa conèixer els seus resultats positius.⁴ Un altre aspecte que hi destaca és que en la producció oral les diferències entre els nivells alts i baixos d'estudis no semblen ser determinants. Però sí que ho són pel que fa a la llengua escrita: saber parlar però no escriure és freqüent en la població sense estudis, mentre que les habilitats màximes, inclosa la llengua escrita, es donen entre el grup amb estudis universitaris.⁵

A cada localitat s'han entrevistat tres persones, els rangs d'edat de les quals varien entre els 18–35, 36–60 i 61–99 anys, que fan un total de 9 informants, tant d'homes com de dones. D'aquesta manera, pretenem comprovar si existeixen diferències en la realització de la lateral segons l'edat dels informants i el grau de vitalitat de la palatalització:

4 Això es comprova, a més, amb el fet que l'habilitat de la lectoescriptura és sensiblement superior entre els nascuts a la resta de territoris catalanòfons (majoritàriament a Catalunya) i que, en conseqüència, han estat escolaritzats en català. Molt possiblement els coneixements de llengua escrita també es deuen haver incrementat pels serveis rebuts de Catalunya (o directament a Catalunya), i per l'augment de la presència del català a Internet i a les xarxes socials. Per contra, els nascuts a la resta d'Aragó, Espanya i a l'estranger són els que en qualsevol circumstància presenten els nivells de coneixement més baixos.

5 Dades que no han de sorprendre si es té en compte que, probablement, han fet majoritàriament els seus estudis a Catalunya.

	De 18 a 35 anys	De 36 a 60 anys	De 61 a 99 anys
Benavarri (Ribagorça)	dona	home	dona
Albelda (la Llitera)	home	dona	home
Fraga (Baix Cinca)	home	dona	home

Fig. 6. Quadre d'informació dels informants tenint en compte l'origen, el gènere i l'edat

■ 3.2 Anàlisi de les dades

Per a obtenir les dades s'ha emprat la tasca anomenada Discourse Completion Task (DCT), desenvolupada inicialment per a la recerca en l'àmbit de la pragmàtica (cf. Félix-Brasdefer, 2010), però que des del treball de Prieto (2001) s'ha adaptat amb èxit per a aconseguir enunciats semiespontanis i controlats en la recerca en l'àrea de la fonètica i la fonologia, en general, i en l'entonació, en particular. El que ens ofereix la DCT és poder resseguir un procés inductiu que consisteix a presentar una sèrie de situacions quotidianes als informants, als quals se'ls demana que les imaginin i reaccionin verbalment de la manera més natural possible. La llengua de relació ha estat el català nord-occidental, per tal d'apropar-nos a la varietat dialectal pròpia de l'informant.

S'han elaborat 50 situacions comunicatives que tenen com objectiu obtenir deu paraules que contenen, en igual mesura, els grups consonàntics *pl*, *cl*, *gl*, *bl* i *fl* en inici de síl·laba: cinc on els grups es trobin en posició inicial de paraula i cinc en mig de paraula.⁶ Per tal d'obtenir deu ocurrences de cada informant, que suposen un total de noranta realitzacions.

En la recopilació de les dades, no s'ha contemplat la conversa espontània, per la dificultat que suposa aconseguir un corpus representatiu suficient que ens proporcioni els contextos fonològics necessaris per a la nostra anàlisi, així com a les diferències quantitatives entre parlants en relació a la producció de seqüències consonàntiques.⁷

6 Als informants se'ls preguntava per diferents mots, tot intentant que fossin dins d'una frase amb les instruccions sobre què havien de dir que formulàvem abans de la gravació, per exemple, "Estàs fent una redacció a l'escola d'idiomes i has de descriure en una frase com és la neu". Els mots contenien aquests segments al principi de mot (*plorar*, *blanc*, *claret*, *flor*, *glera*) i en posició anterior (*complir*, *doble*, *mesclar*, *unflar* 'inflar' i *ungla*).

7 Val a dir que uns resultats obtinguts de manera espontània són complicats d'analitzar comparativament, és per això que, finalment, s'ha determinat elaborar un qüestionari

Els noranta casos han estat analitzats acústicament mitjançant el programa PRAAT (Boersma/ Weenink, 2021), que ens ha permès diferenciar l'articulació de [ʎ] i [j] a partir de l'anàlisi dels espectrogrames. En un espectrograma, en l'eix vertical, apareixen les freqüències dels harmònics o bandes d'energia més intenses en Hz, i en l'eix horitzontal, el temps, en segons. La intensitat apareix representada mitjançant el grau de foscor de les bandes d'energia.

Una de les autores que actualment s'ha preocupat d'estudiar el leïsmes en profunditat és Assumpció Rost (2015: 418), qui defensa que la discriminació de /ʎ/ i /j/ no és neta, sinó que hi ha una confusió entre ambdues categories. Com aquests fonemes –tenint en compte el nivell acústic– presenten característiques comunes, existeix una confusió auditiva. Per això, el leïsmes es desencadena pels errors de percepció que podrien conduir a ambigüitats en la interpretació fonològica del senyal auditiu, tot provocant una reanàlisi fonològica.

Aquesta investigació proporciona una nova aproximació a la palatalització dels grups consonàntics cultes en les varietats aragoneses i catalanes objecte d'estudi. Fins al moment, la palatalització dels esmentats grups consonàntics en aquestes zones s'havia analitzat a nivell perceptiu. Aquesta confusió a la qual remet Rost (2015) entre els fonemes lateral palatoalveolar i aproximant palatal auditivament fa que sigui de vital importància estudiar aquest fenomen utilitzant softwares especialitzats per l'anàlisi acústic dels sons de la parla. Amb PRAAT (Boersma / Weenink, 2021) s'obtenen visualitzacions ràpides i precises de les diferents formes de les ones sonores i dels espectrogrames dels diferents sons, així com anàlisis espectrals que permeten conèixer la intensitat sonora, la durada dels sons i altres propietats rellevants per als sons de la parla humana en concret, com són els formants.

En tots els casos s'han analitzat quatre paràmetres: la durada de la consonant, la intensitat, la freqüència del primer i la del segon formant (F1 i F2), ja que aquests trets s'han evidenciat com a possibles indicadors que distingeixen ambdós fonemes. Els dos primers formants es determinen, principalment, per la posició de la llengua. L'F1 té una freqüència més alta

que ens asseguri dades per arribar a determinades conclusions. Igualment, s'ha descartat la possibilitat de crear oracions que els parlants hagin de llegir i que continguin paraules amb aquests grups consonàntics, ja que el fet que aquestes oracions estiguin escrites en català estàndard normatiu pot esbiaixar els resultats. Pel mateix motiu, s'ha prescindit de la possibilitat de presentar-los oracions escrites en castellà, una llengua que no s'empra ni en les mateixes situacions comunicatives ni davant els mateixos interlocutors; per la qual cosa hi ha usos molt marcats d'una de les varietats sobre l'altra.

com més baixa està la llengua; és a dir, com major sigui l'obertura que tinguin un so, major és la freqüència del seu F1. El segon formant té major freqüència com més cap endavant està posicionada la llengua, per tant, l'F2 marca el *locus* o punt d'articulació.

Teòricament, aquestes dues consonants es distingeixen entre si per la major durada i menor valor del segon formant (F2), així com per la major intensitat de la primera enfront de la segona (Torres et al., 2013: 25–26). Seguint a Quilis (1981: 288) hem tingut en compte que hi ha discontinuïtat en els formants alts de [j]; existeix una interrupció, o si més no una pèrdua molt elevada de la intensitat. Gómez / Gómez (2016: 56) afirmen que:

Ambos segmentos se distinguen entre sí por la mayor duración y mayor intensidad de [ɰ], y por el menor valor del segundo formante y menos armónico para [j] (sic). [...] También la trayectoria de los formantes F1 (formante primero) y F2 (formante segundo) nos permite seguir las transiciones debidas a las influencias consonánticas: F1 muestra el punto de articulación (palatal) e indica también la sonoridad (intensidad); por su parte, F2 señala el modo de articulación (lateral [ɰ], aproximante [j]).

No obstant això, cal assenyalar que, tal com es veurà posteriorment, l'únic paràmetre que ha permès distingir ambdós fonemes és la freqüència del primer formant (F1), la qual cosa està en línia amb els resultats de la recerca de Rost (2015), qui també considera que aquest és el principal valor distintiu entre tots dos.

D'altra banda, abans de dur a terme l'estudi acústic amb els informants, un subjecte parlant d'aragonès i de català ribagorçans va gravar la pronunciació de la seqüència *flors*. En aquests enregistraments es va analitzar –basant-nos en realitzacions de parla cuidada, normal, a ritme pausat i en condicions acústiques d'aïllament de soroll exterior– la continuïtat de les transicions de [ɰ] i [j] als fonemes següents i l'estabilitat dels formants. Tal com es mostra en les figures 7 i 8, la transició de [j] és contínua, mentre que la de [ɰ] és més abrupta.

No es va observar correlació amb els enregistraments dels subjectes d'estudi, probablement pel ritme més natural de parla que no permet comparar diferències d'estabilitat (o manca d'ella) en els formants. Els enregistraments es van produir en els domicilis particulars, tot procurant que no hi hagués soroll de fons ni cap aparell elèctric que pogués interferir amb el senyal acústic de les veus. Per tant, en enregistraments de la parla més natural, les transicions tampoc serien un valor distintiu entre tots dos fone-

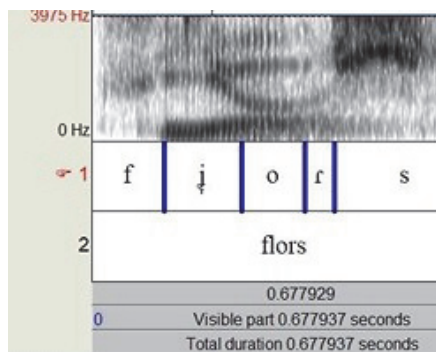

Figura 7. Espectrograma *flors*
lateral palatoalveolar

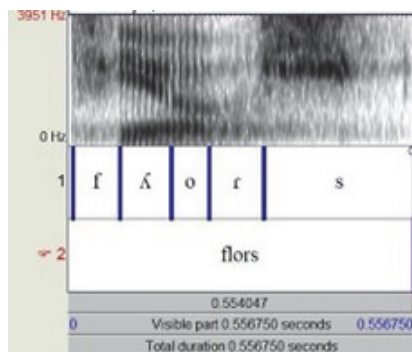

Figura 8. Espectrograma *flors*
lateral palatoalveolar

mes, però sí sembla ser un paràmetre a tenir en compte en els enregistraments de la parla més cuidada, on es pronuncia de manera aïllada la paraula que conté el so.

Dels 90 resultats obtinguts en aquest estudi, 33 van ser [ʎ] i 28 [j], la qual cosa suposa un 36,67% i un 31,11% respectivament. Els restants es van articular com [l] (26 casos, que suposen un 28,89%) i [ɲ] (3 casos, és a dir, un 3,33%), fonemes que no havíem pres en consideració però que s'utilitzen en aquests pobles de la Franja d'Aragó per anomenar les paraules incloses en l'estudi. En el cas de les realitzacions amb la nasal palatal, cal destacar que totes van ser produïdes pels tres informants del poble de Benavarri, amb el terme *ungla*, i que en aquests casos va caure la consonant precedent, per la qual cosa el grup consonàntic desapareix en favor de la nasal palatal, per tant hem cregut necessari incloure la informació en aquest treball.

A partir dels resultats obtinguts, s'ha pogut extreure algunes de les principals característiques de la lateral palatoalveolar [ʎ] i de l'aproximant palatal [j] en els parlants enquestats. D'aquesta manera, després d'analitzar els 90 espectrogrames a través del programa PRAAT, podem concloure que [ʎ] té una durada mitjana de 48,8 ms i que el valor mitjà d'intensitat correspon a 70,6 dB. Quant a la freqüència, la del primer formant se situa en 441,6 Hz, mentre que la del segon formant és de 2.054,3 Hz. D'altra banda, [j] té una durada similar a [ʎ], de 42,5 ms, i una intensitat pràcticament igual, 70,2 dB. La freqüència del seu primer formant se situa en 372,3 Hz, mentre que la del segon està en 2.061 Hz, valor molt similar al de [ʎ]. L'únic valor que permet diferenciar clarament els dos fonemes en aquesta

recerca és la freqüència del primer formant, que marca el punt d'articulació palatal i el grau d'obertura de la cavitat oral. En el cas de [ɭ], la durada és de 44,8 ms i la intensitat és de 68,7 dB. La freqüència del primer formant és de 345,6 Hz, mentre que la del segon de 1.335,9 Hz.

Cal assenyalar que durant les gravacions dels tres informants del poble de Benavarri (Osca, Ribagorça), en produir la paraula *ungla*, va caure la consonant precedent, per la qual cosa el grup consonàntic desapareix en favor de la nasal palatal. La durada de [ɲ] és de 34,2 ms i la intensitat és de 70,9 dB, així doncs, el primer formant se situa en 322,3 Hz i el segon en 2109,6 Hz.

	Durada	Intensitat		F1	F2
ɭ	48,8ms	70,6dB		441,6Hz	2.054,3Hz
j	42,5ms	70,2dB		372,3Hz	2.061Hz
l	44,8ms	68,7dB		345,6Hz	1.335,9Hz
ɲ	34,2ms	79,9dB		322,3Hz	2.109,6Hz

Fig. 9. Durada intensitat i valors mitjans dels formants (en Hz) dels sons analitzats

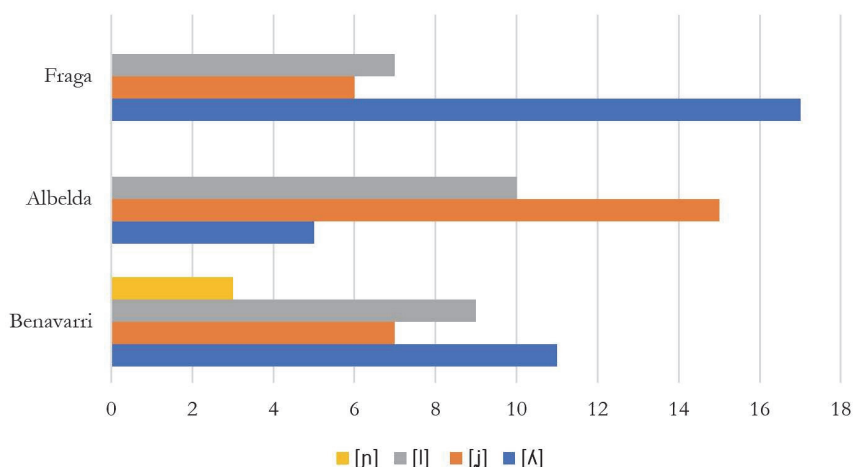

Figura 10. Freqüència de la palatal per poblacions

Si observem les dades per població, veiem que a Benavarri (Ribagorça), de 30 casos, 11 van ser realitzacions com a lateral palatoalveolar, 7 [j], 9 [ɭ] i 3 [ɲ]. A Albelda (la Llitera), es van documentar 5 laterals palatoalveolars, 15

aproximants i 10 laterals alveolars. A Fraga (Baix Cinca) es van obtenir un total de 17 laterals palatoalveolars, 6 aproximants i 7 laterals alveolars.

Si considerem els grups d'edat, veiem que en els més joves, de 18–35 anys, de 30 casos, 5 van ser laterals palatoalveolars, 12 aproximants, 1 nasal palatal i 12 laterals alveolars; així, un 17% dels casos corresponen a [ʎ], un 40% a [j], un 50% a [l] i un 3,33% a [ɲ]. En el cas dels de 36–60 anys, 13 van ser laterals palatoalveolars, 8 van ser aproximants, 6 laterals alveolars i 1 nasal palatal; la qual cosa suposa un 43% de laterals palatoalveolars, un 26,67% de aproximants, un 20% de [l] i un 3,33% de nasals palatals. Finalment, en el grup de les persones de 61–99 anys, un 50% de casos (15) van ser [ʎ], un 26,67% (8) van ser [j], un 20% (6) van ser [l] i un 3,33% (1) [ɲ].

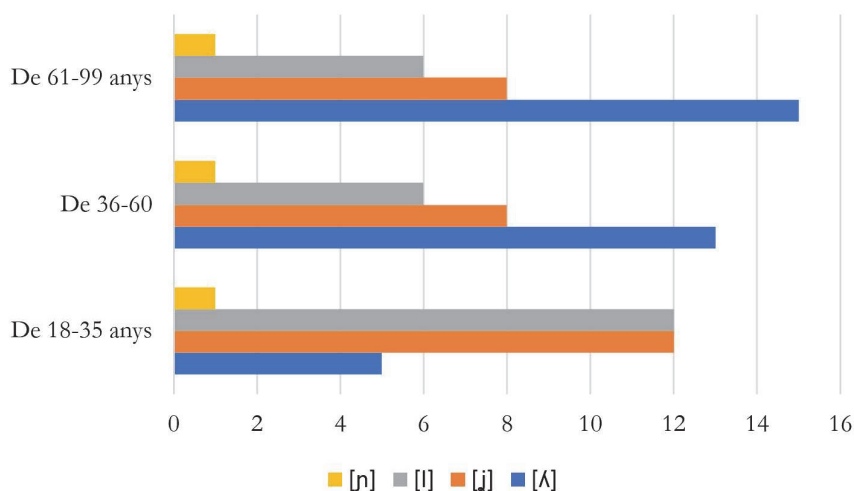

Figura 11. Realització de la palatal per edat

Per últim, si fem una comparació de les dades segons la posició de la consonant, veiem que dels 45 casos en els quals la consonant es trobava en posició inicial de paraula, 18 van ser [ʎ], el que suposa un 40%; 10 van ser [j], el que suposa un 22,22% i 17 van ser [l], el que suposa un 37,77%. Dels altres 45 casos on la consonant estava en posició interior de paraula, 15 van ser laterals palatoalveolars, 18 aproximants, 9 laterals alveolars i 3 nasals palatals. Així, un 33,33% dels casos corresponen a [ʎ], un 40% a [j], un 20% a [l] i un 3,33% a [ɲ].

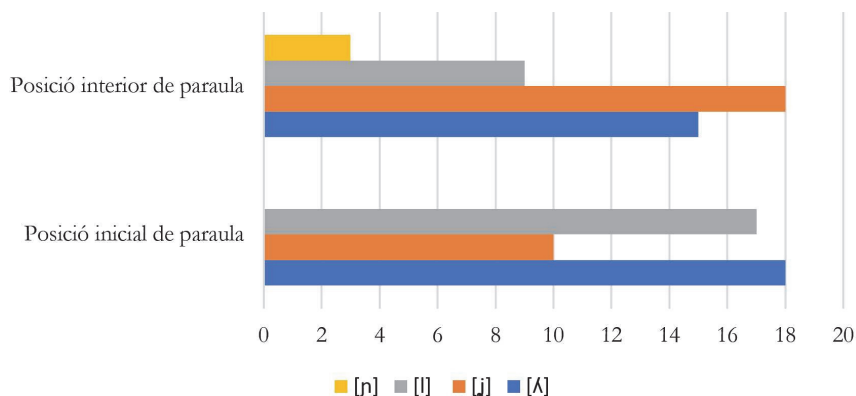

Figura 12. Freqüència de la palatal per edat

En línia amb els resultats de la recerca de Rost (2015: 425), ni la durada ni la intensitat han estat paràmetres que hagin permès establir diferències entre [ɲ] i [j]. Tampoc es poden distingir aquests fonemes basant-se en la freqüència del segon formant, la qual cosa no resulta sorprenent si es té en compte que tots dos fonemes tenen el punt d'articulació palatal. Únicament ha estat susceptible d'anàlisi la freqüència del primer formant, la qual indica el grau d'obertura de la cavitat oral, i per tant, la variació quant a la manera d'articulació, ja que ambdós sons es van articular amb diferent nivell de constricció.⁸

La manera d'articulació descriu la forma en què un obstacle s'oposa a la sortida de l'aire durant l'emissió d'un so, és a dir, com els òrgans articuladors, que són la llengua i els llavis, es configuren per a produir els sons. La constricció indica el grau d'aproximació dels òrgans. En les figures 12 i 13 apareixen dos exemples de paraules articulades amb [ɲ] i [j], amb les respectives freqüències de les seves F1. En la lateral palatoalveolar el F1 és més alt perquè la llengua està més baixa que en l'aproximant palatal.

Cal esmentar que la baixa freqüència del F1 de [j] suggereix que en aquesta zona trobem el fonema alveolar-velar característic del català, en lloc de la lateral alveolar, propi del castellà, a banda d'una menor obertura del pas de l'aire.

8 Si hi ha constricció en un punt de la cavitat oral on es concentra molta energia cinètica, la freqüència disminueix (Johnson, 2003: 109–110).

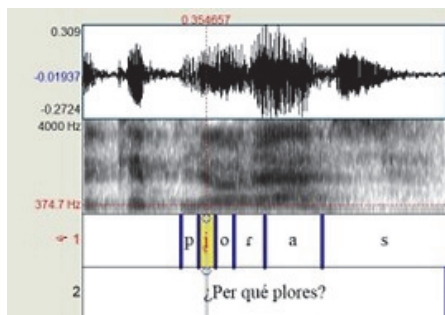

Figura 13. Espectrograma aproximant

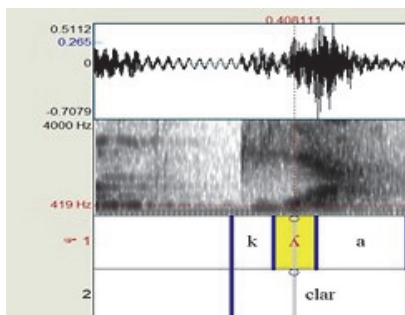

Figura 14. Espectrograma lateral palatoalveolar

En l'anàlisi acústica, han estat 13 els casos de pronunciacions dubtoses que han produït algunes dificultats a l'hora de categoritzar els sons com [ʎ] o [j]. Per tal d'adscriure els sons a un fonema o a un altre, s'ha seguit el següent criteri: s'ha calculat la mitjana del F1 de 5 casos prototípics de cada fonema i s'ha vist en quina mesura cada cas dubtós diferia de la mitjana (441,6 Hz en el cas de la lateral palatoalveolar i 367,06 Hz en el cas de l'aproximant). Per tant, s'han adscrit aquests 13 casos a [ʎ] o [j] segons si el seu F1 era més pròxim a 441,6 Hz o a 367,06 Hz. Hem de destacar que la selecció dels 10 exemples prototípics s'ha realitzat escollint aquells que estaven més pròxims a la mitjana del F1 de cada fonema. El que poden reflectir aquests casos –de manera més clara que aquells que no van presentar dubtes de categorització– és que no existeix una dicotomia real entre una consonant lateral palatoalveolar i una aproximant, sinó que cal veure-hi una sèrie d'al·lòfons coexistents, de manera que trobem variants al·lofòniques que reflecteixen el grau de variabilitat en la realització dels fonemes lateral palatoalveolar i aproximant palatal.

Hem de recordar que de les 90 realitzacions obtingudes, 33 van ser [ʎ], 28 [j], 26 [ɲ] i 3 [ɲ]. A la Ribagorça, de 30 casos, 11 van ser realitzacions com a lateral palatoalveolar, 7 com aproximant, 9 [ɲ] i 3 [ɲ]; a la Llitera, 5 palatals laterals, 15 aproximants i 10 [ɲ]. Finalment, al Baix Cinca, es van obtenir 17 laterals palatoalveolars, 6 aproximants i 7 [ɲ]. Quant als grups d'edat, es van obtenir 5 realitzacions com a laterals palatoalveolars, 12 aproximants i 1 nasal palatal en el grup dels joves; 13 laterals palatoalveolars, 8 aproximants, 6 [ɲ] i 1 [ɲ] en els adults; i 15 laterals palatoalveolars, 8 aproximants, 6 [ɲ] i 1 [ɲ] en el cas de les persones majors.

Els resultats d'aquest estudi corroboren, per tant, l'existència d'un canvi lingüístic en curs, això és, l'avançada pèrdua de la palatal lateral en els grups consonàntics *pl*, *cl*, *gl*, *bl* i *fl*. Malgrat que la majoria de les realitzacions han estat laterals palatoalveolars (un 36,67%), si tenim en compte els casos de [ʎ], [l] i [ɲ] en conjunt, veiem que aquests la superen en freqüència, per la qual cosa existeix una major tendència de no pronunciar la consonant *l* en els grups consonàntics anteriorment esmentats com [ʎ].

Encara que la lateral palatoalveolar s'ha atestat en tots els grups d'edat, és significatiu el fet que els joves gairebé no l'emprin (un 17% de les vegades). Les pronunciacions majoritàries en aquest grup són l'aproximant i l'alveolar per igual, la qual cosa il·lustra el retrocés de la palatalització i vaticina, a la llarga, la seva desaparició. És destacable que els resultats del grup de mitjana i avançada edat siguin tan parells, ja que s'esperava que aquests últims mantinguessin més que els adults la varietat vernacle, en comptar amb major llibertat lingüística i no haver d'ajustar la seva parla per necessitats socials (prestigi) o professionals.

En tractar-se aquesta palatalització d'un tret compartit amb l'aragonès ribagorçà, hi hagués pogut haver la possibilitat que la pèrdua del fenomen fos progressiva de Nord a Sud, no obstant això, la localitat d'Albelda (la Llitera) és la que ha evidenciat menys presència de la lateral palatoalveolar, per aquest motiu no es pot atribuir aquesta pèrdua a qüestions geogràfiques. És a Fraga on es dona una situació que la diferencia de la resta, ja que la solució palatal ha conviscut històricament amb el rotacisme (Veny, 1982: 126; Valls, 2019: 131s), és a dir, *flor* però *frui*x.

■ 4 Conclusiones i investigacions futures

L'estudi dut a terme a les localitats escollides de les tres comarques on s'ha documentat tradicionalment la palatalització de la lateral en els grups consonàntics *pl*, *cl*, *gl*, *bl* i *fl*, ha pretès ser una aproximació a l'estat actual d'una sèrie de canvis fonètics que s'estan produint en poblacions de la Franja d'Aragó, tot explorant una anàlisi experimental fonètica a partir de la producció duta a terme per nou subjectes.

En el nostre estudi interpretem la presència minoritària de la lateral palatoalveolar en comparació amb l'aproximant i l'alveolar, que representen estadis diferents del canvi lingüístic –l'aproximant encara manté el punt d'articulació palatal, mentre que la lateral alveolar ja l'ha perdut–, com un indicador que aquest tret distintiu es troba en un estadi passiu; és a dir, la

gent és conscient que es feia en el passat i tracta de mantenir-lo com a tret identificador de la comunitat lingüística a què pertany (i, en el cas de la comarca de Ribagorça, també de la llengua aragonesa de les localitats veïnes); la qual cosa constatem com un pas previ a la seva desaparició, molt probablement per influència del castellà, on el leïsmes és ja generalitzat.

En un futur queda per abordar en quina mesura està avançant a la Franja d'Aragó el procés de castellanització, i més concretament el seu impacte en la desaparició de la palatal lateral en altres entorns fònics. Caldrà explorar, a partir de l'estudi experimental a més informants d'altres poblacions on s'atesta aquest fenomen, si la selecció de les variants al·lofòniques d'un o l'altre fonema comporta alguna alteració al sistema fonològic del català de la Franja, circumstància que oferiria una mica de llum al fenomen de neutralització que es produeix en contrastar /k/ i /j/. ■

■ Referències bibliogràfiques

- ALDC = Veny, Joan / Pons, Lúcia (2001–2009): *Atlas Lingüístic del Domini Català*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- ALEANR = Alvar, Manuel / Buesa, Tomás / Llorente, Antonio (1979–1983): *Atlas Lingüístico y Etnográfico de Aragón, Navarra y Rioja*, Zaragoza: CSIC / Diputación Provincial de Zaragoza, Institución Fernando el Católico.
- Alcover, Antoni M. (1921–1922): «La conjugació i qualque cosa més del dialecte de Tamarit de La Llitera», *Bolletí del Dicionari de la Llengua Catalana* XIII, 26–30.
- Alvar, Manuel (1953): *El dialecto aragonés*, Madrid: Gredos.
- (1954): «Dos cortes sincrónicos en el habla de Graus», *Archivo de Filología Aragonesa* 6, 9–26.
- Ariño-Bizarro, Andrea / Moret-Oliver, Mª Teresa / Ibarretxe-Antuñano, Iraide (2023): «¿Pueden las metáforas revelar ideologías y actitudes sociolingüísticas? Un estudio sobre los nombres de las lenguas en el valle de Isábenas», *Alazet* 34, 9–24.
- Arnal, M. Luisa (1998): *El habla de la baja Ribagorça occidental*, Zaragoza: Diputación Provincial de Zaragoza, Institución Fernando el Católico.
- / Castañer, Rosa M. (2011): «Fonética dialectal y léxico aragonés: del ALPI al ALEANR», *Archivo de Filología Aragonesa* 67, 33–73.

- Badia i Margarit, Antoni M. (21951): *Gramàtica Històrica Catalana*, València: Tres i Quatre.
- Ballarín, Àngel (1971): *Vocabulario de Benasque*, Zaragoza: Institución Fernando el Católico.
- (1974): «El habla de Benasque», *Revista de Dialectología y Tradiciones Populares* 30, 99–215.
- Barnils, Pere (1916): «Del catalá de Fraga», *Butlletí de Dialectologia Catalana* IV, 27–45.
- (1988): «Del català de Fraga», *Archivo de Filología Aragonesa* 41, 231–252.
- Barrull, Aureli / Sistac, Ramon (1992): «Fronteres polítiques i dialectals a la Terreta (Ribagorça)», in: Marí, Isidor (ed.): *Segon Congrés Internacional de la Llengua catalana IV. Àrea 3. Lingüística social*, Palma: Universitat de les Illes Balears, 51–62.
- Boersma, Paul / Weenink, David (2021): *PRAAT: Doing phonetics by computer* [Computer program]. Versió 6.3.16, <<http://www.praat.org>>.
- Brasdefer, Félix (2010): «Data collection methods in speech act performance. DCTs, role plays, and verbal reports», in: Martínez-Flor, Alicia / Usó-Juan, Esther (eds.): *Speech Act Performance. Theoretical, empirical and methodological issues*, Amsterdam: Benjamins, 41–56.
- Esteve, Francesc (1908–1909): «Escorcolls dialectals. Ribera Baxa del Cinca», *Bolletí del Diccionari de la Llengua Catalana* IV, 19–21.
- Ferraz, Vicente (1934): *Vocabulario del dialecto que se habla en la Alta Ribagorça*, Madrid: Tipografía de Archivos.
- Giralt, Javier (1998): *Aspectos gramaticales de las hablas de la Litera (Huesca)*, Zaragoza: Diputación Provincial de Zaragoza, Institución Fernando el Católico.
- (2008): «Una comarca de convivencia lingüística», in: Palomares, Arturo / Rovira, Juan (coords.): *Comarca de la Litera*, Zaragoza: Comarca de la Litera–DGA, 239–250.
- (2011): «El catalán noroccidental a ambos lados de la frontera», *Archivo de Filología Aragonesa* 67, 113–141.
- (2021): «De Alins a Calasanz. La transición del aragonés al catalán en La Litera Alta», *Alazet* 33, 29–47.
- Gómez, José R. / Gómez, María B. (2016): «¡Vaya Valla! El yeísmo en el español de Valencia», *Boletín de Filología* LI:2, 49–88.

- Griera, Antoni (1920): «El català occidental», *Butlletí de Dialectologia Catalana* VIII, 35–59.
- Guzmán, Eduard (1997): «El canvi lingüístic a l'Alta Ribagorça (Estudi dels grups consonant + L a l'Alta Ribagorça aragonesa», in: Giral, Javier / Arnal, María L. (eds.): *Actas del I Encuentro "Villa de Benasque" sobre Lenguas y Culturas Pirenaicas*, Zaragoza: Gobierno de Aragón, 393–415.
- Haensch, Günther (2003 [1960]): *Las hablas de la Alta Ribagorça*, Zaragoza: Institución Fernando el Católico.
- Johnson, Keith (2003): *Acoustic and Auditory Phonetics*, Oxford: Blackwell.
- Lapesa, Rafael (1968): *Historia de la Lengua Española*, Madrid: Escelicer.
- Lausberg, Heinrich (1970): *Lingüística Románica*, Madrid: Gredos.
- López-Susín, José Ignacio / Sorolla, Natxo (2012): *Mapa lingüístico de Aragón (Según el Anteproyecto de Ley de Lenguas de 2001)*, Zaragoza: Aladrada Ediciones.
- Martín, Mª Antonia / Fort, M. Rosa / Arnal, M. Luisa / Giral, Javier (1995): *Estudio sociolingüístico de la Franja de Aragón*, 2 vols., Zaragoza: Universidad de Zaragoza / Gobierno de Aragón.
- / — / — / — (1999): «Los estudios lingüísticos sobre la Franja Oriental de Aragón», in: Enguita, J. María (ed.): *Jornadas de Filología Aragonesa*, Zaragoza: Institución Fernando el Católico / C.S.I.C., 367–404.
- / Enguita, J. María (2000): *Las lenguas de Aragón*, Zaragoza: Caja de Ahorros de la Inmaculada Concepción.
- Menéndez-Pidal, Ramón M. (1916): «Reseña a *La frontera catalano-aragonesa. Estudi geogràfico-lingüístic* de Antoni Griera i Gaja», *Revista de Filología Española* 3, 73–88.
- (1976): *Orígenes del español*, Madrid: Espasa-Calpe.
- Moll, Francesc de B. (1952): *Gramática Histórica Catalana*, Madrid: Gredos.
- Moret-Oliver, M. Teresa (2021): «La transición entre el aragonés y el catalán», in: Giral, Javier / Nagore, Franchó (eds.): *El «continuum» románico. La transición entre las lenguas románicas, la intercomprensión y las variedades lingüísticas de frontera*, Zaragoza: Prensas de la Universidad de Zaragoza, 241–271.
- Navarro, Antoni (1908): «El català a-n el Ribagorça», in: Alcover, Antoni M. et al. (eds.): *Primer Congrès Internacional de la Llengua Catalana (Barcelona, octubre de 1906)*, Barcelona: Joaquim Horta, 222–231.

- Prieto, Pilar (2001): «L'entonació dialectal del català: El cas de les frases interrogatives absolutes», in: Bover, August / Lloret, M. Rosa / Vidal-Tibbitts, Mercedes (eds.): *Actes del Novè Col·loqui de la North American Catalan Society* (Barcelona 1998), Barcelona: Publicacions de l'Abadia de Montserrat, 347–377.
- Quilis, Antonio (1981): *Fonética acústica de la lengua española*, Madrid: Gredos.
- (1993): *Tratado de fonética y fonología españolas*, Madrid: Gredos.
- Rohlf, Gerhard (³1977): *Le Gascon. Etudes de philologie pyrénéenne*, Tübingen: Niemeyer / Pau: Marrimpouey.
- Rosàs, Laia (2016): *El parlar de la conca central de la Noguera Ribagorçana: fronteres dialectals a la Terreta*, Barcelona: Universitat de Barcelona [tesi doctoral], <<https://www.tdx.cat/handle/10803/401098>> [14.07.2023].
- Rost, Assumpció (2015): «A vueltas con el yeísmo: producción fonética, percepción categorial y cambio», in: Gordejuela, Adriana et al. (eds.): *Lenguas, lenguaje y lingüística. Contribuciones desde la Lingüística General*, Pamplona: Servicio de Publicaciones de la Universidad de Navarra, 417–428.
- (2017): «Variation and phonological change: the case of *yeísmo* in Spanish», *Folia Linguistica* 51:1, 169–206.
- Saura, José Antonio (2003): *Elementos de fonética y morfosintaxis benasquesas*, Zaragoza: Institución Fernando el Católico / Gara d'Edicions.
- Sistac, Ramon (1993): *El Ribagorçà a l'Alta Llitera. Els parlars de la vall de la Sosa de Peralta*, Barcelona: Institut d'Estudis Catalans.
- Sorolla, Natxo et al. (coord.) (2018): *Llengua i societat a la Franja. Anàlisi de l'Enquesta d'usos lingüístics (2004–2014)*, Zaragoza: Prensas de la Universidad de Zaragoza.
- Torres, Antonio et al. (2013): «Estudio del yeísmo en el español de Barcelona a partir de materiales de PRESEAA», in: Gómez, Rosario / Molina, Isabel (eds.): *Variación yeísta en el mundo hispánico*, Madrid: Iberoamericana Vervuert, 19–37.
- Valls, Esteve (2019): *La llengua escapçada: un estudi sobre l'autonomització dels parlars nord-occidentals a la cruïlla catalanoaragonesa*, Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Cultura, Direcció General de Política Lingüística.
- Veny, Joan (1982): *Els parlars catalans. Síntesi de dialectologia*, Palma: Moll.

- (2002): «Presentació del primer volum de l'*Atlas Lingüístic del Domini Català*», in: Institut d'Estudis Catalans (ed.): *Atlas Lingüístic del Domini Català. Presentació del primer volum*, Barcelona: Publicacions de la Presidència, 31–38.
- Viudas, Antonio (1976): *El habla y la cultura populares en La Litera*, Madrid: Universidad Complutense [tesi doctoral], <<https://produccioncientifica.ucm.es/documentos/5d1df61d29995204f7661c17>> [14.07.2023].
- (1979): «Sobre la evolución de PL- a PLL- y CL- a CLL- en aragonés antiguo», *Anuario de estudios filológicos* 2, 355–375.
- Zamora, Alonso (1970): *Dialectología española*, Madrid: Gredos.
- Katia Benaiges-Saura, Universitat de Saragossa, Instituto Universitario de Investigación en Patrimonio y Humanidades (IPH), Pedro Cerbuna, 12, 50009 Zaragoza (ES), <katiabs@unizar.es>, 0000-0003-3525-2489.
- M. Teresa Moret-Oliver, Universitat de Saragossa, Academia Aragonesa de la Lengua, IPH, Pedro Cerbuna, 12, 50009 Zaragoza (ES), <mmoret@unizar.es>, 0000-0002-2336-6094.